

**QO‘QON DAVLAT PEDAGOGIKA
INSTITUTI**

**“FILOLOGIYA FANLARINI O‘QITISHNING
DOLZARB MASALALARI”**

XALQARO KONFERENSIYASI

MAQOLALAR TO‘PLAMI

QO‘QON
2024

Mazkur “FILOLOGIYA O’QITISHNING DOLZARB MASALALARI”
mavzusidagi to‘plam O‘zbekiston Respublikasi Oliy ta’lim, fan va
innovatsiyalar vazirligi, Qo‘qon davlat pedagogika instituti, O‘zbek adabiyoti
kafedrasi tomonidan 2024-yil 21-oktabrda tashkil etilgan anjuman
materiallaridan tashkil topgan.

Tahrir hay’ati:

XODJAYEVA D.Sh. – institut rektori, bosh muharrir.

ABDURAHMONOVA B.M. – o‘zbek adabiyoti kafedrasi mudiri, dotsent.

QODIROVA M.S. – o‘zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti.

XOLMATOVA N.Y. – o‘zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti.

QURBONOVA F.A. – o‘zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti.

SAIDAKBAROVA M.M. – o‘zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti.

TOSHBOLTAYEVA T.A – o‘zbek adabiyoti kafedrasi dotsenti.

Nashrga tayyorlovchi:

BOTIROV T.B. – o‘quv bo‘limi mutahassisi

Taqrizchilar:

JAMOLIDDINOVA D.M. – filologiya fanlari doktori, professor.

JAMOLIDDINOV M.G – filologiya fanlari nomzodi, dotsent.

To‘plam Qo‘qon davlat pedagogika instituti ilmiy Kengashining oktabr
oyidagi 3-sonli yig‘ilish bayoni bilan nashrga tavsiya etildi.

Eslatma: To‘plamga kiritilgan maqolalar shakli va mazmuniga
mualliflarning shaxsan o‘zlari javobgardirlar.

NAVOIY ASARLARIDAGI SHAKLDOSHLIK HOSIL QILUVCHI SO‘ZLAR TAHLILI

Manzar ABDULXAYROV,

Alisher Navoiy nomidagi ToshDO‘TAU

O‘zbek adabiyoti tarixi va matnshunoslik
kafedrası professori, filologiya fanlari doktori

Annotatsiya: Endilikda Alisher Navoiy asarlari matnini keng targ‘ib etish, uning ilmiy asoslangan matnlarini tiklash, shakldoshlik xususiyatlarni aniqlash va hozirgi o‘zbek yozuvida chop etish tadqiqotchilardan o‘zbek matnshunosligi va tilshunosligi rivojidadagi umumiy hamda xususiy jarayonlarni sinchiklab, puxta o‘rganish va yozma yodgorliklari bo‘yicha filologik tadqiqotlar olib borish sohasidagi nazariy umumlashmalarni bilish hamda va matnshunoslikning shakllanish jarayonini, uning umuman matn tarixi muammosini yaxshi bilishini taqozo etadi. Ayni shu masalalar ushbu maqola tahlil doirasiga tortilgan.

Kalit so‘zlar: usul, shakldoshlik, tajnis san‘ati, tamoyil, matn, tabdil, tahlil, so‘z.

Bugun Navoiy asarlarini keng targ‘ib etish, uning ilmiy asoslangan matnlarini tiklash va hozirgi o‘zbek yozuvida chop etish tadqiqotchilardan o‘zbek tilshunosligi rivojidadagi umumiy va xususiy jarayonlarni sinchiklab, puxta o‘rganish va yozma yodgorliklari bo‘yicha filologik tadqiqotlar olib borish sohasidagi nazariy umumlashmalarni bilish hamda va matnshunoslikning shakllanish jarayonini, uning umuman matn tarixi muammosini yaxshi bilishini taqozo etadi. Bu borada, ayniqsa, matn tarixini o‘rganish sohasida o‘tgan davr ichida bir qator ilmiy tadqiqotlar yuzaga kelganligini ta’kidlash lozim. Zero, Navoiy asarlaridagi badiiy vositalarning bir qismi shakldosh, ya’ni bir-biriga shaklan o‘xshash so‘zlarga asoslangandir.

Shakldoshlikning chegarasi bor. Bu hol shoir asarlarida tajnis san'ati orqali sodir bo'lgan.

Navoiy boshqa san'atlar qatori tajnisdan ham juda o'rinli foydalanadi:

Qilsa jonon ollida jonim Tufayl o'lmoqqa mayl,

Kosh yuz jon o'lsakim, har dam birin qilsam tufayl [Alisher Navoiy, 1987: 322].

Tufayl [a. طفيل] 1. Chaqirilmagan mehmon, o'zi chaqirilmagan bo'lsa ham, chaqirilgan kishilar qatorida, ularga ergashib, to'y-ma'rakalarga boruvchi. 2. Sabab, bois, bahona, vaj-korson, vosita. 3. Arablar qabilasiga mansub Umayya avlodidan bo'lgan Tufayl ismli shaxs – u juda kambag'al, faqir bo'lganligi tufayli birovlarinikiga mehmondorchilikka ham bora olmagan.

Bu baytda Navoiy shaxs nomi «Tufayl» bilan «sabab» ma'nosidagi «tufayl» so'zlarining shakldoshligidan juda mohirona foydalangan. Yoki: Savt I [سوت] Qamchi. Savt II [صوت] 1. Tovush, ovoz; shovqin. 2. Ohang, kuy, maqom.

Savtin-noqus [صوت الناقوس] Aruz bahrlaridan biri (katta qo'ng'iroq ovozi). To'rtunchi doiraning ikkinchi bahrikim, mutadorik bahridur va ani «rakz ul-xayl» va «savit in-noqus» ham derlar... » [Alisher Navoiy, 2000: 87].

Akademik Alibek Rustamov ham shoir asarlari matnidagi bu kabi shakldoshlarni quyidagicha izohlaydi: «Tab» «isitma» va «harorat» so'zlarining ma'nodoshidir. «Tob» shakliga ega bo'lgan ikkita so'z bor. Biri jilo ma'nosida bo'lib, hozirgi «tovlanish» so'zi shu o'zakdandir. Ikkinchisi o'rim, chirmash ma'nosidadir. Yana «tob» ko'chma ma'noda quvvat, sog'lomlik va shunga o'xshash ma'nolarda ham ishlatiladi. «Gesu» deb o'rilgan sochga aytiladi. Navoiy o'zining bu baytida «tob» ning hamma ma'nolaridan birdan foydalangan, ya'ni soch, birinchidan, o'rilgan, ikkinchidan, yaltiroq, uchinchidan, baquvvat (qalin va uzun). «Tob» bilan «tab» ning ma'naviy munosabatidan quyidagi uch fikr kelib chiqadi: 1) oshiqning jismi yonadi, lekin yonish natijasi bo'lmish jilo ma'shuqaning sochida; 2) kasallik oshiqda, lekin sog'lomlik ma'shuqada; 3) yonish oshiqda, lekin to'lg'anish ma'shuqada, ya'ni oshiq har qanday azobga chidaydi...» [Rustamov, 1979: 30–73].

Shu jihatdan, uning nazmiy asarlari bilan bir qatorda, nasriy asarlari tarkibiga kirgan she'riy parchalarning badiiy malohatini o'rganish va tadqiq qilish o'rinlidir. Chunki Navoiyga xos bo'lgan badiiy mahorat uning keng hajmli asarlari va lirik kulliyotidan tashqari kichik she'riy parchalarda ham o'z aksini topgan. Biroq, Navoiy asarlarining joriy tabdillarida bu masalada ham oqsoqlik mavjud. V.Rahmonov yozadi:

«Ilm aflokida bir jis mahal

Barcha ashkol o'lum ollida hal[Alisher Navoiy, 2000: 483].

Birgina baytdagi to'rt so'zning xato o'qilgani, ya'ni «bir jis, ashkol, o'lum» so'zlari kitobxon fikr-idrokini boshi berk ko'chaga kiritib qo'yadi...

Chunki «jis» degan so'z yo'q. «Birjis» so'zi paydo bo'lgach, kalavaning uchi topiladi, ya'ni Mushtariy sayyorasi nazarda tutilganini anglaymiz...:

Ilm aflokida Birjis mahal

(Mazmuni: Ilm osmonida davr Birjisi).

Nashrga ishonsak, ikkinchi misra quyidagi mazmunni beradi:

Barcha shakllar o'lum oldida hal bo'ladi. Afsuski, baytdagi misralar mazmunan bir-biridan juda yiroq... «Hal» so'zi menga «ashkol» so'zini tahrir qilishga turtki beradi. Nimani hal etish kerak? «Ashkol»ni. Axir «ashkol» (shakllar)ni qanday hal etish mumkin? Demak, bu so'z asliyatda «ishkol» (muammo) bo'lsa kerak.

Barcha ishkol o'lum ollida hal.

Arab yozuvida «ulum» va «o'lum» shakldoshdir. Shunga ko'ra, «o'lum»ni «ulum» (ilmlar) so'zi bilan almashtiramiz:

Barcha ishkol ulum ollida hal.

Vaznni tuzatish uchun «barcha»ni «borcha»ga o'zgartiramiz. Va «ishkol» bilan «ulum» so'zlari aloqasini yo'lga qo'yish uchun «ishkol»ga «i» izofasini qo'yamiz:

Borcha ishkoli uhum ollida hal.

Shunday qilib baytni sahii holatga keltirdik:

Ilm aflokida Birjis mahal,

Borcha ishkoli uhum ollida hal.

Mazmuni: U ilm osmonidagi zamona Birjisidir. Ilmlarning har qanday muammolarini u hal qila oladi... »[Rahmonov, 2015: 368–369].

Xullas, barhayot falsafiy g'oyalar, badiiy fikrlar, o'ziga xos g'oya va chuqur mazmun singdirilgan bunday shakldosh so'zlar badiiyatini qancha ko'p o'rgansak, Navoiyni shunchalik chuqur tushunamiz va bizga ma'lum bo'lmagan badiiy mahorat qirralarini kashf eta boramiz. Oldimizda turgan eng muhim muammolardan biri ulug' shoir asarlaridagi shakldosh so'zlarni aniqlash va ularni Alisher Navoiy asarlarining keyingi tabdillariga joriy qilishdir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Alisher Navoiy. Navodir un-nihoya. Mukammal asarlar to'plami. – T.: Fan, 1987. – B. 322.
2. Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. Mukammal asarlar to'plami. – T.: Fan, 2000. – B. 87.
3. Alisher Navoiy. To'la asarlar to'plami. VI jild. – T.: G'afur G'ulom nashriyoti, 2013. – B.483.
4. Rahmonov V. Mumtoz so'z sehri. – T.: O'zbekiston, 2015. – B.368–369.
5. Rustamov A. Navoiyning badiiy mahorati. – T.: G'afur G'ulom nashriyoti, 1979. – B. 30–73.

DRAMADA MILLIY QADRIYATLAR TASVIRI

Soatova Nodira Isomitdinovna,

JDPU professori, f.f.doktori

Annotatsiya: Ushbu maqola ko'pqirrali ijodkor Shuhratning “Qo'sha qaringlar” komediyasida xalqona pafosga xos jihatlarini aniqlash, ularni tahlil qilishda milliy qadriyatlar, an'analar va badiiylik tamoyillari kabi bir qancha masalalarni yoritishga bag'ishlangan.